

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-59>

УДК 338.245.4

ЛЮДСЬКИЙ КАПІТАЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВІЙНИ: ВТРАТИ ТА ЗДОБУТКИ

HUMAN CAPITAL OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF WAR: LOSSES AND GAINS

Залознова Юлія Станіславівна

член-кореспондент НАН України, доктор економічних наук, професор,
Інститут економіки промисловості НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3106-1490>

Азьмук Надія Анатоліївна

доктор економічних наук, доцент, провідний науковий співробітник,
Інститут економіки промисловості НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6650-328X>

Zaloznova Yuliya, Azmuk Nadiya
Institute of Industrial Economics,
National Academy of Sciences of Ukraine

У статті досліджено зміну характеристик людського капіталу України під впливом російсько-української війни. Охарактеризовано людський капітал країни у довоєнний період, акцентовано на втратах і надбаннях людського капіталу в умовах воєнного стану. Визначено основні прями людські втрати країни: міграція, втрати цивільного населення, примусова «евакуація», загибель військових. Окреслено непрямі втрати: не використання повною мірою інтелектуального та творчого потенціалу, руйнування освітньої інфраструктури, насадження чужої мови та культури, тимчасове припинення освітнього процесу, зниження його якості. Надбаннями людського капіталу є: зміцнення самоідентифікації громадян України, зміна цінностей на користь нематеріальних, відновлення волонтерського руху, формування цифрової культури. Визначено основні стратегічні напрямки відновлення людського капіталу країни у повоєнний період.

Ключові слова: людський капітал, російсько-українська війна, втрати людського капіталу, надбання людського капіталу, освітня інфраструктура.

Human capital determines the possibilities of technological, economic, and social growth of the national economy. Russia's full-scale military aggression has become a starting point for changing the characteristics of human capital, transforming the trajectory of its development and use in Ukraine. The study of changes in human capital, which is the basis for developing directions for its recovery in the postwar period is an urgent issue of economic recovery. The purpose of the article is to identify the main trends that characterize the losses and gains of human capital in Ukraine during the war and substantiate strategic directions of its recovery in the postwar period. The article describes the state of human capital, analyzes the dynamics of its development, emphasizes the reduction of its quantitative indicators in the prewar period. The change in the quantitative and qualitative characteristics of Ukraine's human capital due to the influence of a full-scale Russian invasion is investigated. The authors analyze and systematize the losses of human capital of Ukraine in the current period under martial law. Diagnosis of human capital with division into direct and indirect losses is carried out. Assessment of direct losses of human capital includes migration, civilian casualties, forced "evacuation", military deaths. Indirect losses of human capital are identified and characterized as follows: failure to make full use of intellectual and creative potential, destruction of educational infrastructure, imposing the other language and culture, temporary cessation of the educational process, reducing its quality. The main trends of strengthening human capital of the country under martial law are outlined. The main achievements are strengthening self-identity and civic position; change of values in favor of intangibles; resumption of the volunteer movement; formation of digital culture, including the IT army. The necessity of two areas of state policy measures in the field of human capital recovery in the postwar period is substantiated. The proposed strategic directions of human capital recovery are aimed at creating a favorable environment and cover two areas, the first one is the return of Ukrainian citizens to their homeland, and the second one is creating an effective system of formation and development of human capital within the country.

Keywords: human capital, Russian-Ukrainian war, loss of human capital, gains of human capital, educational infrastructure.

Постановка проблеми. Людський капітал є головним чинником забезпечення розвитку економіки країни, її конкурентоспроможності у глобальному вимірі. Саме він визначає можливості технологічного, економічного, соціального зростання національної економіки. Україна має потужний людський капітал, який вирізняється високим рівнем освіти, креативності, вмотивованості на саморозвиток та актуалізацію своїх навичок, зокрема й цифрових.

24 лютого 2022 р. Росія розв'язала війну, що стало відправною точкою зміни характеристик людського капіталу в Україні та траєкторії його розвитку. Внаслідок воєнної агресії з боку Росії Україна несе прямі та опосередковані втрати людського капіталу. Поряд з цим, відбувається зміцнення цінностей, пов'язаних з посиленням національного коду, національної ідентичності. У воєнний час, саме людський капітал визначає можливість існування України на глобальній карті як незалежної та конкурентоспроможної держави.

У статті окреслено основні траєкторії зміни характеристик людського капіталу України внаслідок повномасштабного вторгнення Росії та визначено основні напрямки його відновлення у повоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Наразі оприлюднено незначну кількість публікацій за напрямком дослідження, що пов'язано з часом необхідним для опрацювання цієї тематики. Серед перших публікацій заслуговує на увагу аналітична доповідь Національного інституту стратегічних досліджень (05.03.2022 р.), в якій систематизовано втрати України внаслідок агресії Росії з 2014 р. по теперішній час [1]. Доцільно виокремити статтю Е. Лібанової (16.03.2022 р.), в якій авторка окреслила низку проблем внутрішньо переміщених осіб в Україні [2].

Декілька досліджень оприлюднила Міжнародна організація міграції (ІМО, 2022) щодо внутрішньо переміщених осіб в Україні [3], опитування українських мігрантів на кордоні з Польщею [4]. Особливий інтерес представляють низка опитувань, проведених соціологічною групою «Рейтинг» (2022) [5–6].

Певні паралелі дозволяють провести публікації, в яких висвітлено вплив військових дій у 2014 р. в Донецькій і Луганській областях на людський капітал, такі як доробки Мацієвського Ю.В. (2019), Левчук О.В., Кузьміча І.І. (2017), доповідь підготовлену співробітниками НАНУ (2015) [7–9].

Слід зауважити, що відсутні системні дослідження втрат людського капіталу внаслідок

повномасштабної агресії з боку Росії, насамперед це зумовлено браком часу для проведення подібних досліджень. Водночас нагальним питанням відновлення економіки України є висвітлення змін людського капіталу та розробки напрямків відновлення у повоєнний період.

Метою статті є визначення основних трендів, які характеризують втрати та надбання людського капіталу України в умовах війни та обґрунтування стратегічних напрямків його відновлення у повоєнний період.

Виклад основного матеріалу. Людський капітал забезпечує економічне та технологічне зростання, а також, розвиток культурних, моральних, демократичних цінностей в суспільстві. У цьому дослідженні використовується поняття «людський капітал у тлумаченні запропонованому Грішнвою О. «як сукупність сформованих і розвинутих унаслідок інвестицій продуктивних здібностей, особистих рис і мотивацій індивідів, що перебувають у їхній власності, використовуються в економічній діяльності, сприяють зростанню продуктивності праці і завдяки цьому впливають на зростання доходів свого власника та національного доходу» [10, с. 16–17].

Людський капітал України напередодні повномасштабного російського вторгнення (2022 р.)

Україна визначається висококваліфікованим, добре освіченим, креативним та вмотивованим до ефективної трудової діяльності людським капіталом. За оцінками міжнародного рейтингу конкурентоспроможності талантів (GTCI, 2021) Україна посідає 61 сходинку зі 155 країн. Цей рейтинг передбачає оцінювання за такими інтегральними показниками: можливості (Enable) – 85 позиція, залучення (Attract) – 80, зростання (Grow) – 57, збереження (Retain) – 59, професійно-технічні навички (Vocational and Technical Skills) – 69, глобальні знанняві навички (Global Knowledge Skills) – 39 [11]. Перелічені показники у рейтингу об'єднано у 2-і групи: перші чотири показники оцінюють умови, політику формування та сприяння розвитку талантів у країні, останні два є результатом попередніх – якість талантів.

Важливим є той факт, що попри недостатньо сприятливі умови для розвитку талантів країна має високе значення за показником *глобальні знанняві навички*. Цей показник враховує робочу силу з вищою освітою, науковців, професіоналів та менеджерів вищої ланки, а також вплив талантів на розвиток економіки: інновації, високотехнологічний експорт, нові продукти, наукові статті.

Для визначення кількісних характеристик людського капіталу у довоєнний час використовуємо показники робочої сили. За даними Державної служби статистики України у 2021 р. кількість робочої сили у віці від 15 років і старше (без визначеної старшої вікової межі) становила 17,4 млн осіб., або 54,6% до населення відповідного віку, у 2020 р. становив 17,7 млн осіб, або 55,1%; у 2019 р. – 18,2 млн осіб., або 56,3%. [12]. За ці роки відбулося скорочення робочої сили майже на 800 тис осіб.

До 2019 р. в Україні вівся облік робочої сили у віці від 15 до 70 років. За цим показником відбулося скорочення на 2,8 млн осіб з 20,9 млн осіб у 2010 р. до 18,1 млн осіб у 2019 р. [13]. Наведені дані засвідчують наявність негативної тенденції скорочення робочої сили у довоєнний період, яка зберігається тривалий період на тлі від'ємного природного руху населення (рис. 1).

Варто акцентувати увагу на значному перепаді у кількісних показниках населення та робочої сили у період 2014–2015 рр. Зменшення населення за названий період склало 2,5 млн осіб. Це було зумовлено анексією Криму та російським вторгненням на схід України й окупацією частини Донецької, Луганської областей.

Окрім того, наведені дані засвідчують тенденцію до природного скорочення населення

та робочої сили країни, що посилювалася трудовою міграцією. За даними Звіту (World Migration Report, 2022), у 2020 р. Україна посідала 7 місце серед країн за походженням емігрантів, кількість яких становила 6,05 мільйонів осіб, або 12,2% від загальної кількості населення країни [15]. Міграційний відтік людського капіталу обумовлено вищим розміром оплати праці за кордоном у порівнянні з Україною. Проте більшість трудових мігрантів мали на батьківщині родини, перераховували на їх утримання зароблені кошти та мали намір повернутися додому.

Втрати людського капіталу внаслідок російської агресії 2022 р.

24 лютого 2022 р. Росія здійснила повномасштабне вторгнення на територію України. Внаслідок чого Україна зазнала значних втрат людського капіталу. Ці втрати доцільно розподілити на дві групи: прямі та непрямі. До прямих втрат належать вимушена міграція, примусова депортація населення України в Росію, вбивство мирного населення, загибель військових.

За даними звіту Міжнародної організації міграції (ІМО, 3 травня 2022 р.), загальна кількість переміщених осіб становила 13,7 млн осіб., з них **5,7 млн осіб покинули Україну**. Водночас серед непереміщених осіб, лише 4% розглядають можливість

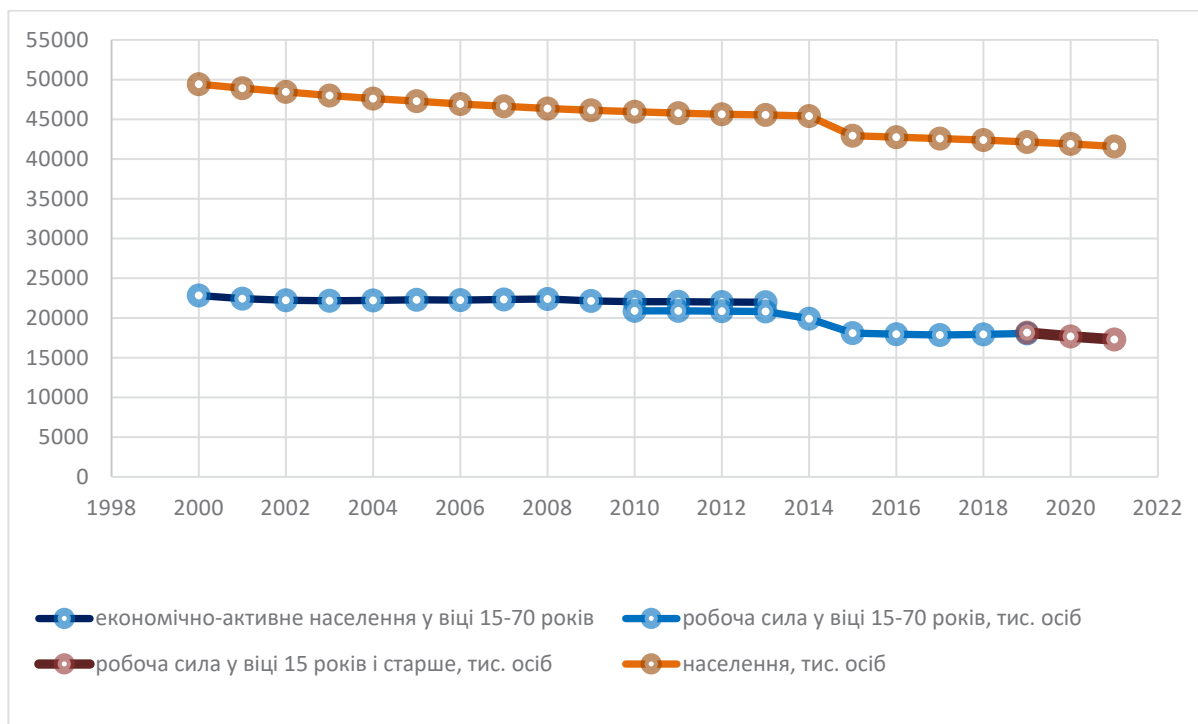

Рис. 1. Населення та робоча сила України, 2000–2021 рр.

Джерело: складено авторами за [12–14]

виїзду, ще 7% визначаються з виїздом залежно від ситуації [3].

Цілком доречним буде припущення, що частина з тих, хто виїхав з України не повернеться. Це буде залежати від тривалості війни та масштабів руйнувань на території України, а також від можливостей українців знайти гідну роботу за кордоном, а для українських здобувачів освіти отримати доступ до освітньої системи. За даними опитування ООН, яке було проведено 19 березня 2022 р., серед осіб, які перетинали кордон з Польщею близько 30% заявили про потребу підтримки у працевлаштуванні [4]. Це свідчить про готовність цієї частини вимушених мігрантів приступити до роботи.

Слід звернути увагу, що виїхали з України переважно жінки і діти, внаслідок впровадження обмежень для чоловіків віком 18-60 років. За оцінкою Міністра освіти і науки з загальної кількості тих, хто вимушено виїхав за кордон 2,5 млн осіб – це діти шкільного віку та студенти та ще 22 тис осіб складають вчителі [16]. Для розуміння масштабів відтоку студентської та учнівської молоді зазначимо, що кількість учнів загальноосвітніх шкіл в Україні у 2020-2021 навчальному році складала 4,2 млн осіб, студентів ЗВО – 1,1 млн осіб, фахової передвищої освіти – 0,17 млн осіб, учнів професійно-технічних закладів – 0,25 млн осіб [17–19]. Наведені дані дозволяють припустити, що існує загроза потенційної втрати близько 40% студентської та учнівської молоді, які є трудовим потенціалом країни.

Ситуацію з вимушеними українськими мігрантами шкільного та студентського віку доцільно розглядати з двох боків. З *одного боку*, навчання української молоді за кордоном сприятиме формуванню нового високоосвіченого, мультикультурного прошарку молоді. Цьому сприятимуть доступ української молоді до безплатного навчання в закладах освіти Європейських країн та програми підтримки вимушено переміщених родин з України. Слід зауважити, що наразі для українських родин закордоном діють програми тимчасового прихистку тривалістю від 1 до 3 років.

З *іншого боку*, певна частина високоосвіченої молоді не повернеться на батьківщину. Доцільно припустити, що більшою мірою це стосується студентської молоді та учнів старшої школи. Оскільки ця частина молоді за віком є менш залежною від батьків, а за умови продовження навчання в університе-

тах та професійно-технічних закладах освіти Європи пройде адаптацію та може бути асимільована у країнах тимчасового проживання. Вибір молоді на користь повернення на батьківщину буде зумовлений двома основними чинниками: тривалістю війни в Україні та відкритістю європейського ринку для гідного працевлаштування.

Ще однією складовою втрати людського капіталу є **примусова «евакуація»** громадян України до Росії. За даними, які оприлюднила Уповноважена Верховної Ради із прав людини Людмила Денісова у своєму телеграм каналі з України, до Росії було переміщено 808 тис. осіб, з них 147 тис. осіб – діти різного віку включаючи немовлят (16 квітня 2022 р.) [20]. За даними українських ЗМІ з посиланням на російські джерела кількість депортованих до Росії українських громадян становить 1 002 429 осіб, у тому числі 183 168 дітей (28 квітня 2022 р.) [21].

Головним викликом тут є повна безправність «евакуйованого» Росією з окупованих територій населення та розміщення його у віддалених від кордонів з Україною регіонах. Щодо дітей і підлітків загрозою є примусове насадження мови, культури, що спрямовано на руйнування ще остаточно не сформованої національної ідентичності та українського культурного коду.

Україна має значні **втрати цивільного населення**. За даними Управління верховного комісара по правам ООН станом на 29 травня 2022 р. постраждали внаслідок військової агресії 8766 осіб, з них вбито – 4031 осіб, в тому числі 261 дітей та поранено – 4735 осіб, з них 406 дітей [22]. Ці дані наводяться із застереженням, що втрати значно більші, проте існують ускладнення з отриманням інформації з місць де ведуться активні бойові дії.

До *непрямих втрат* доцільно віднести недоотримання бізнесового доходу підприємцями та заробітної плати працівниками і, головне, неможливість повною мірою використувати інтелектуальний, творчий потенціал людського капіталу внаслідок воєнних дій на території України. Також, до непрямих втрат належать потенційні втрати в освітній сфері, зокрема недостатній рівень інвестицій у людський капітал внаслідок руйнування освітньої інфраструктури, не надання освітніх послуг в повному обсязі, неможливість долучитися до їх отримання всіх учасників освітнього процесу. Перелік непрямих втрат не є вичерпним та потребує детального опрацювання і прорахунків у повоєнний період.

Використання повною мірою інтелектуального та творчого потенціалу людського капіталу країни в умовах війни неможливе. Це зумовлено втратою роботи, або іншого прибуткового заняття українцями внаслідок руйнування підприємств, організацій. Певна частина бізнесу опинилася у ситуації часткової або повної втрати попиту на їхні товари та послуги внаслідок зміни цінностей.

До того ж додаються складнощі з пошуком гідної зайнятості, з якими стикнулися ВПО та ті, хто виїхав за кордон. На території України, де не ведуться активні воєнні дії, це пов'язано з низькою діловою активністю бізнесу, що зумовлено необхідністю витрат певного часу, фінансового та людського ресурсу (спеціалістів) на релокацію та налаштування виробничих потужностей, зниженням платоспроможності населення. За кордоном головною перепорою є мовний бар'єр, який посилюється високою конкуренцією на ринку праці та місцевим законодавством приймаючої країни (підтвердження кваліфікації або ліцензування для виконання кваліфікованої роботи, якою біженці займалися на батьківщині).

Передусім, несприятливим тлом для розвитку креативності людського капіталу та його самореалізації є стан більшості українців, що можна характеризувати як стресовий. За даними опитування СГ «Рейтинг» (8 опитування, 6.04.2022) 50% опитаних визначають свій стан як напружений або дуже напружений, 71% визначають, що мають середній рівень емоційного виснаження [6]. Названі стани не сприяють активній та креативній зайнятості.

Освітня складова формування людського капіталу є визначальною інвестицією у людський капітал, формує й розвиває людський потенціал країни, забезпечує інноваційний розвиток економіки. В умовах цифрової трансформації економіки людський капітал стає її драйвером. Це вимагає системних та значних освітніх інвестицій у нього через формування гнучкої, технологічно добре оснащеної системи освіти, яка відповідає запитам бізнесу.

Внаслідок повномасштабної війни щодня відбувається **руйнування освітньої інфраструктури**. Станом на 27 травня 2022 р. щонайменше 621 дитячий садочок, 1123 закладів середньої та вищої освіти зруйновано, або пошкоджено. Фінансові втрати лише за названими об'єктами становлять 2078 млн дол. США. Втрати України від руйнування фізичної інфраструктури (житлових

будинків, комунальної, дорожньої, залізничної інфраструктури; освітніх та медичних закладів тощо) країною агресоркою становлять понад 105,5 млрд дол. США [23].

Складним викликом для національної системи освіти є **освітній процес на новоокупованих територіях**, який відбувається за трьома сценаріями: припинення освітнього процесу, продовження освітнього процесу за українськими стандартами, здійснення освітнього процесу за стандартами окупанта [24]. Випадки відновлення освітнього процесу із зміною стандартів, вимог та програм зафіксовано в Енергодарі, Мелітополі, Волновасі, Маріуполі, Ставропольську [24].

На підконтрольних Україні територіях негативним наслідком стало припинення освітнього процесу з початку військової агресії терміном від 2 до 4 тижнів. Наразі, освітній процес у більшості закладах освіти відновлено у дистанційному форматі з застосуванням інформаційних технологій. У регіонах, де відбуваються активні бойові дії навчання взагалі не проводиться, а у відносно спокійних регіонах освітній процес супроводжується численними перервами на повітряні тривоги. Це означає, що певна частина матеріалу переноситься на самостійне опанування без належного пояснення.

Це додатково посилює стан психологічного та емоційного стресу, значно знижує як якість викладання, так і сприйняття та опрацювання навчального матеріалу. Не всі учасники мають доступ до освітнього матеріалу через поганий інтернет-зв'язок та наявність необхідного технічного обладнання. Переважна частина учнів, студентів використовують смартфони, що обмежує їх можливості у виконанні завдань під час занять. Частина освітніх компонентів у ЗВО та закладах професійно-технічної освіти скасована, або перенесена на наступний навчальний рік. Окреслені проблеми посилюються труднощами, що мали місце в освітній сфері з березня 2020 р., через карантинні обмеження на COVID-19. Водночас переміщення освітнього процесу в онлайн формат у попередньому і поточному навчальних роках сформувало підґрунтя для швидкого відновлення освітнього процесу у воєнний час. Проте із впевненістю можна констатувати, що загальна якість дистанційної освіти з 2020 року дотепер не набула того рівня, щоб забезпечувати зростання людського капіталу, а не наздоганяти або втримувати на допандемічному рівні.

Здобутки людського капіталу

Попри значні втрати людського капіталу Україна має певні надбання. Окреслимо основні здобутки. *По-перше*, посилення **національної самоідентичності**, підтвердженням чого слугують результати опитування агентства Рейтинг (1000 респондентів, 27.04.2022 р.). Так, 92% респондентів вважають себе українцями, лише 5% – росіянами. З 2008 р. по 2014 р. частка громадян, які ідентифікували себе українцями становила 83%, а 15% – вважали себе росіянами. 89% опитаних визначають дії російських військових як геноцид проти українського народу [5].

Переважає більшість опитаних 80% вважають українську мову – рідною, проте постійно нею користуються лише 51%. Слід відзначити позитивну динаміку зростання цього показника, зокрема з 2012 р. по 2022 р. на 10 в.п. [5]. Проте складно назвати такі темпи зростання використання української мови у повсякденному житті задовільними. Це обумовлено насамперед прогалинами у державній політиці щодо «мовного питання».

Воєнна агресія Росії спонукала українців до переосмислення радянського минулого, ставлення до української мови. Війна стала тригером дерусифікації суспільної думки в Україні та зумовила **зміну цінностей населення**, це *по-друге*. Характерним для українців стало відчуття гордості за свою країну та почуття патріотизму. Українці стали віддавати перевагу нематеріальним цінностям: спілкуванню з близькими, соціальній взаємодії та взаємодопомоги, альтруїзму. Напроти матеріальні цінності стали другорядними. Це призвело до відродження активної громадянської позиції у громадян України. Можна говорити, що відбулося формування спільноти однодумців об'єднаних новими цінностями, яка поширилася за межі країни.

По-третє, зміна цінностей населення активізувала **волонтерський рух**, який набув поширення після подій Майдану та Революції Гідності у 2014 р. Волонтерський рух в Україні характеризується активною участю небайдужих громадян у розв'язанні проблем суспільства. Важливо відзначити поряд з матеріальним, саме трудовий внесок волонтерів та небайдужих громадян, масове залучення українців до надання інформаційної та організаційної допомоги. Прикладами може слугувати допомога підрозділам територіальної оборони в облаштуванні захисних споруд; приготування їжі, пошук житла, допомога у працевлаштуванні внутрішньо пере-

міщеним особам; надання фахових трудових послуг лікарями вчителями, вихователями, юристами та іншими фахівцями без отримання оплати особам постраждалим внаслідок агресії тощо. На окрему увагу заслуговує цифрові трудові послуги на волонтерських засадах.

По-четверте, важливим досягненням є формування **національної цифрової культури**, яка заснована на вмінні користувачів виокремлювати правдиву, релевантну інформацію та дотриманні інформаційної безпеки та гігієни. Україна знаходиться на початковому етапі формування національної цифрової культури. Водночас з початку війни більшість українських користувачів змінили повсякденні звички користування інтернет-джерелами, зокрема зросла довіра до джерел державних установ, змінилося ставлення до захисту особистих даних, трансформувалася поведінка у соціальних мережах. В цілому українці стали більш свідомо ставитися до споживання інформації, її розповсюдження та дотримання правил інформаційної безпеки.

На тлі становлення цифрової культури та завдяки розвинутих цифровим навичкам активної частини населення відбулося формування української потужної ІТ-армії. Це ІТ-спільнота, завданням якої є нейтралізація дій ворога в інформаційному та кіберпросторі. Станом на 27 травня 2022 р. кількість зареєстрованих користувачів однойменного сайту складала 82255 осіб [25]. До складу ІТ-армії входять фахівці з різних галузей: розробники, фахівці з кібербезпеки, аналітики, економісти, таргетологи, копірайтери, дизайнери тощо, які поряд з цифровими навичками мають високу мотивацію бути корисними своїй батьківщині.

Відновлення людського капіталу у повоєнний період

Україна має значні резерви щодо відновлення людського капіталу. Заходи цього відновлення мають охоплювати дві площини, що тісно пов'язані між собою та спрямовані на формування сприятливого середовища, перша – повернення громадян України на батьківщину, а друга – вибудовування ефективної системи формування, розвитку людського капіталу всередині країни.

Основними стратегічними напрямками державної політики у першій площині мають стати:

1. Відновлення житлового фонду та цивільної інфраструктури, яке має базуватися на принципово нових підходах. Таке відновлення має передбачати не стільки скління вибитих

вікон, а *розбудову «розумних» міст*. Такі міста характеризуються інтелектуальною системою забезпечення життєдіяльності, людино орієнтованою забудовою, залученням містян до управління. Житлові комплекси передбачають задоволення потреб людини, а не забудовника.

2. Програми стимулювання розвитку бізнесу та самозайнятості є головною умовою формування середовища в країні до якої варто повертатися. Вони повинні мати комплексний характер та передбачати систему механізмів підтримки: фінансових (податкові пільги, кредитні програми, інвестиційні проекти), регуляторних (спрощені правила регулювання та адміністрування бізнесу), освітніх (навчання кращим практикам ведення бізнесу), цифрових (формування цілісної цифрової інфраструктури). Відновлення бізнес-середовища має бути на засадах створення *робочих місць з гідними умовами праці*. Саме такий підхід створить умови для повернення людського капіталу на батьківщину, попри те що певна частина знайшла гідну роботу за кордоном.

3. Розробка та впровадження *програм психологічної підтримки, спрямованих на возз'єднання родин* є важливим доповненням до вищеназваних заходів. Ознакою війни стали роз'єднані родини: жінки з дітьми – за кордоном, чоловіки залишилися в Україні. Кожен з членів родини отримав свій досвід, самостійно протистояв викликам, навчився жити окремо. Члени родин, які виїхали за кордон частково пройшли асиміляцію в інше культурне та соціальне середовище. Ці обставини зумовлюють потенційний розлом у родинах, який на тлі економічної кризи може загострюватися. Саме тому необхідно на рівні держави розробляти та реалізовувати програми психологічної реабілітації возз'єднання родин.

Реалізація заходів першої площини потребує доповнення заходами другої площини, в якій доцільно виокремити такі стратегічні напрямки:

1. Реформування системи загальної середньої освіти, яка має базуватися на створенні сприятливого середовища для розвитку талантів в країні, посилення технічної складової освітнього процесу, забезпечення рівних умов навчання у міській та сільській місцевості, використанні кращих світових практик організації. Ознакою часу має стати впровадження у освітній процес програм цифрової безпеки і гігієни.

2. Скорочення кількості закладів вищої освіти та натомість формування потужних,

з сучасним обладнанням університетських центрів, інтегрованих у бізнес середовище. Державна політика у цій сфері має бути спрямована на формування сприятливого наукового середовища для внутрішніх та зовнішніх інвестицій. Розширення науково-дослідних проектів та програм обміну досвідом, підвищення кваліфікації для науково-педагогічного персоналу вітчизняних ЗВО в закордонних університетах.

3. Важливим напрямком має стати державна програма формування та розвитку цифрової культури в Україні. Така програма має передбачати формування засад, принципів, цінностей національної цифрової культури, механізми реалізації серед населення всіх вікових груп та відповідні джерела фінансування. Складовою такої програми має стати впровадження відповідних курсів, дисциплін у закладах освіти.

Висновки. Наведені дані не є остаточними, війна продовжується і втрати людського капіталу будуть збільшуватися одночасно зі зміцненням громадянської позиції, національної самоідентифікації населення, активізації волонтерського руху в тому числі у цифровому вигляді.

Людський капітал є основним джерелом розбудови економіки країни у повоєнний період. З метою повернення людського капіталу на батьківщину має бути розроблена державна політика, яка передбачає відбудову житлової та цивільної інфраструктури на базі впровадження концепції «розумне місто», програм стимулювання розвитку бізнесу та заходів з психологічної реабілітації та возз'єднання родин.

Оновлення та модернізація освітньої системи є обов'язковою умовою для формування та розвитку людського капіталу в країні. Обов'язковим елементом є запровадження програм з цифрової безпеки. Важливим є забезпечення гідних та рівних умов здобуття загальної середньої освіти для всіх учасників освітнього процесу.

Система вищої освіти потребує формування потужних наукових осередків та скорочення кількості наявних ЗВО, заходів щодо формування сприятливого наукового середовища для залучення інвестиції, розширення міжнародних програм та проектів. Це стане драйвером відновлення та розвитку економіки у повоєнний час. Реалізація названих напрямків у освітній сфері має посилюватися розробкою та реалізацією національної програми формування та розвитку цифрової культури.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Стратегічна ціна російської агресії для економіки України / за наук. ред. Я. А. Жаліла. Київ : НІСД, 2022. 67 с. URL: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/ad-5-03-2022_0.pdf
2. Лібанова Е. Війна з Росією: як дати роботу біженцям і що робити після. *Дзеркало тижня*. 16.03.2022. URL: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html>
3. Ukraine – Internal Displacement Report – General Population Survey Round 4 (29 April – 3 May 2022). ІМО. URL: <https://dtm.iom.int/ukraine/>
4. Poland – Ukraine Displacement. Displacement and Intentions Survey. 19 March 2022. ІМО. 2022. URL: <https://dtm.iom.int/ukraine/>
5. Десяте загальнонаціональне опитування: ідеологічні маркери війни. *СГ «Рейтинг»*. 2022. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/>
6. Восьме загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни. *СГ «Рейтинг»*. 2022. URL: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/>
7. Мацієвський Ю.В. Внутрішній конфлікт чи прихована агресія: академічна дискусія і експертні оцінки війни на Донбасі. *Політичне життя*. 2019. № 2. С. 55–68.
8. Левчук О.В., Кузьміч І.І. Військово-економічні аспекти застосування людського капіталу: проблеми та шляхи оптимізації. *Економіка та суспільство*. 2017. № 12. С. 110–116.
9. Відродження Донбасу: оцінка соціально-економічних втрат і пріоритетні напрями державної політики: *Доповідь НАНУ*. 2015. URL: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografiji/2015/2015_mono_Strategiya.pdf
10. Грішнова О. Людський капітал: формування в системі освіти і професійної підготовки. Київ : Знання, 2001. 254 с.
11. The Global Talent Competitiveness Index 2021: Talent Competitiveness in Times of COVID. *INSEAD Fontainebleau*. 2021. URL: <https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2021-Report.pdf>
12. Робоча сила за статтю, типом місцевості та віковими групами [2019–2021]. *Держслужба статистики України*. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
13. Основні показники ринку праці [2000–2013]. *Держслужба статистики України*. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
14. Населення [2000–2021]. *Держслужба статистики України*. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
15. World Migration Report 2022. ІМО. 2022. URL: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>
16. Біженцями стали 22 тисячі українських вчителів. *Конкурент*. 14.04.2022. URL: https://konkurent.ua/archives/?page=2&end_date=2022-04-14&start_date=2022-04-14
17. Заклади загальної середньої освіти [1999–2021]. *Держслужба статистики України*. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
18. Заклади вищої та фахової передвищої освіти [1999–2021]. *Держслужба статистики України*. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
19. Заклади професійної (професійно-технічної) освіти [1999–2021]. *Держслужба статистики України*. 2022. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua/>
20. Денісова Л. *Телеграм канал*. 18.04.2022 р. URL: <https://xn--80affa3aj0al.xn--80asehdb/>
21. Диняк А. Росія визнала примусову депортацію українців. Львівський портал. 28.04.2022. URL: <https://portal.lviv.ua/news/2022/04/28/rosiia-vyznala-prymusovu-deportatsiiu-ukraintsiv>
22. Ukraine: civilian casualty update OHCHR. 26.05.2022. URL: <https://ukraine.un.org/uk/183647-ukrayina-vraty-sered-tsyvilnykh-osib-stanom-na-26-travnya-2022-roku>
23. Втрати економіки України. КШЕ. 27.05.2022. URL: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-sumaryamih-zbitkiv-infrastrukturi-vzhe-perevishhuye-105-5-mlrd/>
24. Освіта на окупованих територіях України. CEDOS. 2022. URL: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-na-okupovanyh-terytoriyah-ukrayiny-24-lyutogo-30-kvitnya-2022/>
25. IT army of Ukraine. 2022. URL: <https://itarmy.com.ua/>

REFERENCES:

1. Zhalilo Ya.A. (Ed.) (2022) *Stratehichna tsina rosiiskoi ahresii dlia ekonomiky Ukrainy* [The strategic price of Russian aggression for Ukraine's economy]. Kyiv: NISD, 67 p. Available at: https://niss.gov.ua/sites/default/files/2022-03/ad-5-03-2022_0.pdf (in Ukrainian)
2. Libanova E. (16.03.2022). *Viina z Rosiieiu: yak daty robotu bizhentsiam i shcho robyty pislia* [War with Russia: how to give work to refugees and what to do next]. *Dzerkalo tyzhnia*. Available at: <https://zn.ua/ukr/SOCIUM/vijna-z-rosijeju-jak-dati-robotu-bizhentsjam-i-shcho-robiti-pislja.html> (in Ukrainian)

3. Ukraine – Internal Displacement Report – General Population Survey Round 4 (29 April – 3 May 2022). *IMO*. Available at: <https://dtm.iom.int/ukraine/>
4. Poland – Ukraine Displacement and Intentions Survey. *IOI*. Available at: <https://dtm.iom.int/ukraine/>
5. Desiate zahalnonatsionalne opytuvannia: ideolohichni markery viiny [Tenth nationwide survey: ideological markers of war]. *Sociological Group «Rating»*. Available at: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/> (in Ukrainian)
6. Vosme zahalnonatsionalne opytuvannia: psykholohichni markery viiny [Eighth nationwide survey: psychological markers of war]. *Sociological Group «Rating»*. Available at: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/> (in Ukrainian)
7. Matsiievskiy, Yu. V. (2019) Vnutrishnii konflikt chy prykhovana ahresiia: akademichna dyskusii i ekspertni otsinky viiny na Donbasi [Internal Conflict or Hidden Aggression: Competing Accounts and Expert Assessments of the War in Ukraine's Donbas]. *Politychne zhyttia*, no. 2, pp. 55–68. (in Ukrainian)
8. Levchuk, O. V., Kuzmich, I. I. (2017) Viiskovo-ekonomichni aspekty zastosuvannia liudskoho kapitalu: problemy ta shliakhy optymizatsii [Military and economic aspects of application of human capital: problems and ways of optimization]. *Ekonomika ta suspilstvo*, no. 12, pp. 110–116. (in Ukrainian)
9. Vidrozhennia Donbasu: otsinka sotsialno-ekonomichnykh vtrat i priorytetni napriamy derzhavnoi polityky: Dopovid NANU [Revival of Donbass: assessment of socio-economic losses and priority areas of public policy: Report of NASU] (2015) NASU. Available at: https://iie.org.ua/wp-content/uploads/monografii/2015/2015_mono_Strategiya.pdf (in Ukrainian)
10. Grishnova O. (2001) Liudskiy kapital: formuvannia v systemi osvity i profesiinoy pidhotovky [Human capital: formation in the system of education and training]. Kyiv: Znannia, 254 p. (in Ukrainian)
11. The Global Talent Competitiveness Index 2021: Talent Competitiveness in Times of COVID. INSEAD Fontainebleau, France. Available at: <https://www.insead.edu/sites/default/files/assets/dept/fr/gtci/GTCI-2021-Report.pdf>
12. Robocha syly za statti, typom mistsevosti ta vikovymy hrupamy. 2019–2021 [Labor force by sex, type of area and age groups. 2019–2021]. Derzhsluzhba statystyky Ukrainy. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (in Ukrainian)
13. Osnovni pokaznyky rynku pratsi. 2000–2013 [The main indicators of the labor market. 2000–2013]. Derzhsluzhba statystyky Ukrainy. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (in Ukrainian)
14. Naseleattia. 2000–2021 [Population. 2000–2021]. Derzhsluzhba statystyky Ukrainy. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (in Ukrainian)
15. World Migration Report 2022. *IMO*. Available at: <https://worldmigrationreport.iom.int/wmr-2022-interactive/>
16. Bizhentsiamy staly 22 tysiachi ukrainskykh vchyteliv [22,000 Ukrainian teachers became refugees]. *Konkurent*. Available at: https://konkurent.ua/archives/?page=2&end_date=2022-04-14&start_date=2022-04-14 (in Ukrainian)
17. Zaklady zahalnoi serednoi osvity. 1999–2021 [Institutions of general secondary education. 1999–2021]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (in Ukrainian)
18. Zaklady vyshchoi ta fakhovoi peredvyshchoi osvity. 1999–2021 [Institutions of higher and professional higher education. 1999–2021]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (in Ukrainian)
19. Zaklady profesiinoy (profesiino-tekhnichnoy) osvity. 1999–2021 [Institutions of professional (vocational) education. 1999–2021]. Derzhavna sluzhba statystyky Ukrainy. Available at: <http://www.ukrstat.gov.ua/> (in Ukrainian)
20. Denisova L. *Telehram kanal*. Available at: <https://xn--80affa3aj0al.xn--80asehdb/> (in Ukrainian)
21. Dyniak A. Rosiia vyznala prymusovu deportatsiiu ukraintziv [Russia has recognized the forced deportation of Ukrainians]. *Lviv portal*. Available at: <https://portal.lviv.ua/news/2022/04/28/rosiia-vyznala-prymusovu-deportatsiiu-ukraintziv> (in Ukrainian)
22. Ukraine: civilian casualty update. OHCHR. Available at: <https://ukraine.un.org/uk/183647-ukrayina-vraty-sered-tsyvilnykh-osib-stanom-na-26-travnya-2022-roku>
23. Vraty ekonomiky Ukrainy [Losses of the Ukrainian economy]. KSE. Available at: <https://kse.ua/ua/about-the-school/news/zagalna-suma-pryamih-zbitkiv-infrastrukturi-vzhe-perevishhuye-105-5-mlrd/> (in Ukrainian)
24. Osvita na okupovanykh terytoriiakh Ukrainy. [Education in the occupied territories of Ukraine] CEDOS. Available at: <https://cedos.org.ua/researches/osvita-na-okupovanykh-terytoriyah-ukrayiny-24-lyutogo-30-kvitnya-2022/>
25. IT army of Ukraine. Available at: <https://itarmy.com.ua/>